

Mezi moderní mytologií, lidovým myšlením a glorifikovanou fámou

ETNOLOGICKÝ POHLED NA KONSPIRAČNÍ TEORIE

Petr Janeček

Konspirační teorie v posledních letech představují – díky své zvýšené společenské relevanci, způsobené především šířením v elektronických sociálních sítích a následným využitím v mainstreamových médiích – významné téma společenských a humanitních věd. Ještě před několika lety tomu ale tak nebylo; teorie spiknutí byly relativně okrajovým tématem politologie, sociologie, religionistiky a několika dalších příbuzných oborů.

Jedním z nich byla i etnologie a kulturní antropologie, respektive její podobor slovesná folkloristika, disciplína zabývající se výzkumem kolektivně sdílených a neformálně šířených textů. Folkloristický zájem o toto téma byl způsoben proměnou předmětu studia – ve 20. století se totiž záběr folkloristických bádání od „tradičních“ venkovských žánrů jako byly pohádky, pověsti a legendy razantně rozšířil k výzkumu současných urbánních vyprávění, jako jsou anekdoty, městské legendy – či právě konspirační teorie.

Folkloristé se těmito okrajovými žánry nezačali zabývat náhodou; již od dob svého vzniku se totiž folkloristická studia prioritně zaměřovala na marginální, „lidové“ a vlivnější obory opomíjené fenomény. Na počátku 19. století takovými fenomény představovaly pohádky, na počátku 20. století pověsti, a na počátku 21. století právě konspirační teorie. Zaměření folkloristických bádání na studium okrajových společenských jevů výstižně demonstruje teze folkloristky Dorothy Noyesové: *Folklor představuje špinavé prádlo modernity, které nese stopy pracujících těl a světů, ve kterých žijí. Jeho existence je nutná, ale pro mnohé trapná, a dá se jen obtížně vybělit natolik, aby mohlo být důstojně vystaveno na veřejnosti – i když někdy je jeho vystavování považováno za účelné (...)* Folkloristika se vždy zabývala fenomény, které unikaly pohledu velkých teorií a velkých příběhů. Tím folkloristé věrně následovali příklad lidí, jejichž praktiky studovali. Navštěvo-

vali místní ekonomiky významů a zkoumali, jak je možné vytvářet manévrovací prostor za okolností, které lidé nemají zcela pod kontrolou.¹

Spiklenecké teorie se zabývají propojováním nesouvisejících informací o veřejném dění mezi sebou a odhalováním skrytých příčin a především aktérů, které a kteří údajně stojí za zdánlivě chaotickými jednotlivinami sociálního provozu. Touto snahou o komplexní vysvětlení fungování světa se konspirační teorie podle folkloristů blíží *soudobým mytologiím (contemporary mythologies)*.² Konspirační teorie totiž plní podobné sociální funkce jako mýty archaických kultur. Jejich primárním účelem je snaha holisticky vysvětlit chaotický sled faktů společenského života; udělat pořádek ve změti nejasných či protichůdných informací, dnes zprostředkovaných masovými komunikačními médii, a učinit svět znovu srozumitelným – pomocí symbolického, všezahrnujícího (meta)narrativu.³

Cílem tohoto příspěvku je představit trojici podobně „univerzalistických“ folkloristických přístupů k teoriím spiknutí, které existovaly před explozí akademického zájmu o tuto problematiku, a které tento fenomén interpretují nikoli jako moderní jev spjatý se soudobou společností, ale jako svébytný sociální atavismus. Stranou ponecháme další polohy současného folkloristického výzkumu této problematiky – například kvalitativní přístupy, které se snaží interpretovat konspirační teorie z aktéřské perspekti-

vy jejich šířitelů, kteří jsou často citlivější na symbolické i faktické represe ze strany mocných (a jimiž jsou často etnické či sociální menšiny), stejně jako kvantitativní přístupy tzv. digitální folkloristiky, které dokážou vysledovat formování a následné šíření konspiračních teorií na elektronických sociálních sítích.⁴

Konspirační teorie jako mytologická univerzálie

Z globálních etnografických dat o historických i současných společnostech poměrně jasně vyplývá, že hlavní téma konspiračních teorií – tedy představa o rozsáhlém spiknutí namířeném proti celospolečenskému zájmu – nepředstavuje nutně nic moderního ani nic výjimečného.⁵ Tradiční pověsti, legendy a fámy napříč kulturami využívají toto téma až překvapivě často, a to především v dobách společenských krizí, typicky spojených s epidemiemi, neúrodami či válečnými konflikty. Stejně významnou roli při oblibě tohoto tématu hrají i krize ontologické, tedy narušení věrohodnosti akceptovaných světonázorů, v archaických společnostech zprostředkovaných především mytologií. Společnosti po celém světě v těchto situacích využívaly a využívají sociální instituci tzv. *obětního beránka* – v krizových dobách svádějí vinu za neštěstí na specifické jedince nebo skupinu jedinců, kteří jsou za negativní stav věcí údajně zodpovědní.⁶ Instituce obětního beránka je často spjata s *čarodějnictvím* – tedy představou, že

Poznámky

- 1 Dorothy Noyes, *Humble Theory. Folklore's Grasp on Social Life*. Bloomington: Indiana University Press, 2016, s. i.
- 2 Bill Ellis, *Raising the Devil. Satanism, New Religions and the Media*. Lexington: University Press of Kentucky, 2000, s. 5. Z tohoto důvodu se folkloristé dominantně zabývají kolektivní vernakulární rovinou

konspiracismu, nikoli jeho „zdroji“; zcela záměrně nechávají stranou vliv konkrétních osob typu názorových vůdců na jejich vznik a šíření, podobně i účelových dezinformačních dílen.

- 3 Petr Janeček, *Černá sanitka. Znovu v akci. Hoaxy, fámy, konspirace*. Praha: Plot, 2020, s. 73–80. Následující text částečně vychází z této citované monografie; pro účely studie ale razantně přepracovaný.

4 Více k digitální folkloristice a výzkumu konspiračních teorií viz Petr Janeček, „Čtete, než to smažou. Proč studovat konspirační teorie jako městský folklor,“ *Vesmír*, roč. 100/151, č. 4, 2021, s. 233–235.

5 Human Relations Area Files: eHRAF World Cultures [cit. 2023-02-19]. Dostupné z URL: <https://ehrafworldcultures.yale.edu/>.

6 René Girard, *Obětní beránek*. Praha: Lidové noviny, 1997.

existují lidé, kteří v určitých situacích jednají jako vnitřní nepřítel a škodí společnosti jako celku.

Antropolog Clyde Kluckhohn ve své transkulturní analýze všech světových mytologií, založené na globálně komparativních datech světového etnografického atlasu, již v roce 1959 zjistil, že je to právě víra ve zlé působení čarodějů a čarodějnic, která je jediným motivem, jež nalezneme v pověstech, legendách a fámách všech světových kultur; je tedy zřejmě jedinou mytologickou univerzálií.⁷ Kluckhohn tuto globálně rozšířenou víru v čarodějnického vnitřního nepřítel, která vykazuje až překvapivé podobnosti se soudobým konspirativním myšlením, definuje třemi základními charakteristikami.

První z těchto charakteristik je *teriantropie* – tedy představa, že čarodějnice a čarodějové disponují schopností magické proměny ve zvíře; hlavním smyslem této údajné proměny je schopnost rychlého nočního pohybu. Čarodějnice a čarodějové se tak údajně dokážou velmi rychle přemístit na odlehlá místa, kde konají svá tajná shromáždění. Na těch společně plánují, jak uškodí konkrétní komunitě, ve které sídlí. Tato shromáždění známe z raně novověké Evropy v podobě fiktivního čarodějnického sabatu, pořádaného na nepřístupných místech. Pro naše účely je ale zajímavá především *konspirační* interpretace těchto údajných setkání. Podle dobových výkladů byly totiž čarodějnice v rámci jednotlivých raně novověkých států, či dokonce po celé křesťanské Evropě, údajně v *neustálém organizovaném kontaktu*. Na svých sabatech tak plánovaly nejen likvidaci řadových osob a lokálních komunit, ale údajně celého tehdejšího křesťanstva; a to za pomoci Satana, popřípadě tureckého sultána, kterému měly, jako jeho pátá kolona, připravit cestu k muslimské invazi do křesťanské Evropy. Paralela s dnešními elitami, létaujícími nikoli v podobě zvířat, ale soukromými tryskáči na své „moderní sabaty“,

například v Bilderbergu, aby zde kuly své moderní globální konspirace, se nabízí zcela přirozeně.

Druhým univerzálním motivem spojeným s vírou v čarodějnictví je představa, že čarodějnice *škodí pomocí kouzel, která mají primárně fyzickou povahu konkrétního předmětu*. Čarodějnice nebo čaroděj vkládají do těla své oběti magicky, bez porušení pokožky, hrot šípů, kámen nebo jiný předmět, který jí způsobí bolest, nemoc či dokonce smrt. Takovou inovovanou čarodějnickou střelou soudobých konspiračních teorií by mohly být nejrůznější implantáty, vkládané obětím údajných obětí únosů UFO, či nanočipy, vkládané do našich těl moderními konspirátory – zákeřnými reptiliány, zlověstnými lékaři propagujícími očkování, či přívrženci moderního Antikrista Billa Gatese, v rámci testování či očkování na koronavirus Covid-19.⁸

Třetím univerzálním motivem je podle Kluckhohna *souvislost čarodějnictví s incestem*, tedy porušováním nejsakrálnějších pravidel soužití lidských společností. Zákaz incestu je další z antropologických univerzálií: překročení závazných pravidel regulujících sexualitu vždy zároveň znamená porušení celého symbolického řádu dané společnosti (viz smyšlené sexuální orgie, často s blízkými příbuznými či se zvířaty, údajně provozované na raně novověkých čarodějnických sabatech). Tímto liminálním chováním se čarodějníci extrémním způsobem sami vymezují z lidské společnosti. Důraz na deviantní sexualitu je výrazný i u mnoha soudobých konspiračních teorií. Vzpomeňme jen na údajně tajné sexualizované rituály zednářů a iluminátů, snahu rozvrátit stávající genderové role a nastolit „nový světový řád“ (New World Or-



Obě ilustrace na této dvojstraně jsou z knihy Petra Janečka Černá sanitka: Znovu v akci. Hoaxy, fámy, konspirace. Autor: Nikkarin.

darwinistickým společenským procesem symbolické očisty společnosti v době krize od zbytného „obětního beránka“ v podobě zákeřných „čarodějnických“ konspirátorů, ale přinejmenším stojí za zamýšlení.

Konspirační teorie jako svěbytný typ kolektivního myšlení

Etnologickou alternativou k hypotéze o atavistickém původu konspiračního myšlení představuje snaha chápat je nikoli univerzalisticky jako Kluckhohn, ale úžeji, europocentricky. Myšlenkový základ konspiračních teorií by tak představovaly reliktu specifického světonázoru spjatého s konkrétní historicky vzniklou sociální formací: evropskou „tradiční lidovou kulturou“ novověku. Tuto primárně zemědělskou venkovskou kulturu definoval lokální rozhled a patriarchální hodnoty lidového křesťanství; podobně jako v moderních konspiračních teoriích pro ni byla typická nedůvěra k elitám („pánům“) a expertům (např. lékařům), nenávisť k cizincům (např. Židům), a příklon k utopické mytologizaci „ideálního panovníka“ ohrožovaného domnělým spiknutím elit a expertů (v 18. století např. Josef II., v soudobých konspiračních teoriích např. Donald Trump). V tra-

7 Clyde Kluckhohn, „Recurrent Themes in Myths and Mythmaking“, *Daedalus*, roč. 88, č. 2, s. 268–279.

8 Ke konspiračním teoriím souvisejícím s globální pandemií Covid-19 přehledově viz Michael Butter – Peter Knight (eds.), *Covid Conspiracy Theories in Global Perspective*. London – New York: Routledge, 2023. K inovativnímu folkloristickému výzkumu tohoto tématu viz Ian Brodie – John Bodner – Wendy Welch, *Covid-19 Conspiracy Theories. QAnon, 5G, New World Order, and Other Viral Ideas*. Jefferson: McFarland, 2020.

9 Véronique Campion-Vincent, „From Evil Others to Evil Elities: A Dominant Pattern in Conspiracy Theo-

ries Today“, In: Gary Alan Fine – Véronique Campion-Vincent – Chip Heath (eds.), *Rumor Mills. The Social Impact of Rumor and Legend*. New York: Routledge, s. 103–122.

10 Eric Hobsbawm – Terrence Ranger (eds.), *The Invention of Tradition*. Cambridge: Cambridge University Press, 1983.

11 Michael Barkun, *A Culture of Conspiracy. Apocalyptic Visions in Contemporary America*. Los Angeles: University of California Press, 2013.

12 William Bascom, „The Forms of Folklore: Prose Narratives“, *The Journal of American Folklore*, roč. 78, č. 307, s. 3–20.

13 S genologickým vztahem konspiračních teorií a fám (včetně práce s konceptem „spikleneckých fám“) velmi dovedně analyticky zachází i přední středoevropská odbornice na tuto problematiku Zuzana Panczová (např. Zuzana Panczová, „Konspiračné teórie a ich argumentačné stratégie ako príklad ideologických diskurzov“, *Slovenský národopis / Slovak Ethnology*, roč. 59, č. 1, s. 8–28; Zuzana Panczová, *Konspiračné teórie: témy, historické kontexty a argumentačné stratégie*. Bratislava: Veda, 2017; Zuzana Panczová – Petr Janeček, „Popular conspiracy theories in Slovakia and the Czech Republic“, *Diogenes* roč. 62, č. 3–4, s. 101–113.

diční lidové kultuře byly běžné i milenialistické a apokalyptické představy (pověsti o poslední bitvě, vojsku spícím v hoře, zachovánkách: místech, kde věrní věřící přežijí poslední bitvu, apod.). I tato podobnost s tradiční lidovou kulturou, je, podobně jako u Kluckhohna, do značné míry spíše užitečnou paralelou, která ale možná pomáhá porozumět fenoménu konspiracismu.

Na druhou stranu je nutné si uvědomit, že lidové myšlení hledalo spiknutí u „těch druhých“ – typicky náboženských, etnických a sociálních menšin, v Evropě nejčastěji Židů. Podle francouzské folkloristky Véronique Champion-Vincentové představují soudobé konspirační teorie novější a specificky moderní fenomén.⁹ V současné podobě se začaly masověji objevovat až v poslední třetině 18. století, po Francouzské a Americké revoluci. Příčinou byl postupný rozvoj demokratické politiky, která oslabil tradiční lidovou důvěru v nejvyššího, částečně sakrálního představitele státu, jako byli králové a královny minulosti. Místo Bohem a církví posvěceného a staletým rodokmenem prověřeného monarchy začali vládnout obyčejní a často napůl anonymní lidé; tento trend ještě umocnila související byrokratizace společnosti. Kolektivní imaginace proto začala vidět jako hlavní zdroj zla nikoli někoho zvenčí, ale politické, intelektuální a ekonomické elity vlastního státu, reprezentovaného tajnými společnostmi a později tajnými službami. Soudobé konspirační teorie je tak možné interpretovat jako vedlejší produkt demokratizace a transparent-



nějšího řízení státu. Jako specificky moderní fenomén se objevily po pádu tradiční společnosti v době vzestupu moderních „vynalezených tradic“ spjatých s identitárním nacionalismem.¹⁰ V dnešní situaci tak nebyvalou popularitu konspiračních teorií může způsobovat podobná ontologická krize, spjatá s krizí důvěry v hodnoty (neo)liberální demokracie.

Konspirační teorie jako folklorní žánr

Soudobé výzkumy konspiračních teorií často pracují s jejich klasifikací z pera politologa Michaela Barkuna, který v roce 2013 definoval jejich tři základní typy. Prvním jsou *událostní konspirace*, které se snaží vysvětlit skryté pozadí určité konkrétní historické události (například údajně fingovaného přistání amerických astronautů na Měsíci). Druhým typem konspiračních teorií jsou *systémové konspirace*, které pracují s představou organizované zlovolné skupiny, která chce ovládnout nějaký společenský systém, například národní stát (těmi mohou být například ilumináti či Deep State). Posledním typem jsou pak *superkonspirace*, které kutilským způsobem spojují několik konspiračních teorií s různými aktéry a systémy do komplexního milenialistického světového názoru – mezi ty patří nejnovější konspirační teorie jako je QAnon.¹¹

Tato klasifikace z pohledu folkloristických bádání vykazuje zajímavé paralely s třemi antropologicky univerzálními folklorními žánry, které najdeme ve všech známých lidských kulturách.¹² Obdobu událostních konspirací představují *fámy* – neověřené informace o aktuálních tématech veřejného zájmu, které se stejně jako tento typ konspirací zaměřují na alternativní výklad dílčích historických událostí. Obdobu systémových konspirací představují

pověsti a legendy, které mívají podobu složitějšího narativního útvaru se zápletkou, zasazeného do konkrétního času a místa s konkrétními aktéry se specifickými motivacemi. Paralelu superkonspirací pak představují *mýty*, tedy sakrální příběhy spjaté s rituálem a náboženským výkladem světa, které pro své vyznavače závazně popisují, jak svět *doopravdy* funguje. Tyto zajímavé paralely fungují jak na úrovni

textu (obsah, forma, struktura, témat, motivy, aktéři), tak i kontextu (performance, narátoři, audience, sociální funkce, kulturní význam): tak například současné mytologizující superkonspirace jako QAnon podobně jako mýty motivují své „věřící“ k sociální akci nejčastěji – zatímco „obyčejné“ událostní a systémové konspirace slouží, podobně jako fámy a pověsti, spíše jako pouhý námět

ke konverzaci. Tradiční folklor obsahuje paralely i k Barkunově klasifikaci pěti základních archetypálních, černobíle vykreslených aktérů, kteří se vyskytují v konspiračních teoriích. Jsou jimi nepřátelé zvnějšku, vnitřní nepřátelé, společenské elity, marginalizované skupiny, a spasitelské postavy vůdců bojujících proti zlým konspirátorům.¹³

Vztah folklorních žánrů a konspiračních teorií je možné chápat také genetiky. Pokud se fámy začnou ve společnosti šířit výrazněji, často nabývají žánrovou podobu takzvaných *současných pověstí (městských legend)* – domněle skutečných příběhů z každodenního života s konkrétním aktérem (typicky „kamarádem kamaráda“). Další vývojovou fází těchto textů pak představují *konspirační teorie*. Ty dodávají jednotlivým nesouvisejícím fámám a městským legendám širší kontext tím, že je navzájem propojují do ideologicky (i když často nepřilíživě *logicky*) koherentního celku. Tato dílčí vyprávění jsou pak uměle zasazována do mytologicky pokřiveného obrazu světa s nepřírodně hypertrofovanou kauzalitou, ve kterém se téměř nic neodehrává pouhou náhodou („Náhoda? Nemyslím si!“). Dříve izolované fámy a městské legendy jsou pak v rámci této moderní mytologie chápány jako konkrétní dílky pomyslné skládačky: dílčí „potvrzení“ předem existující představy o hyperkauzálním fungování světa. Při jeho výzkumu pak mohou sehrát významnou roli i etnologické a antropologické vědy, včetně slovesné folkloristiky. ■

Between modern mythology, vernacular thinking and glorified rumour: Ethnological view on conspiracy theories

The study presents several approaches to conspiracy theories provided by anthropological and ethnological disciplines in general, and verbal folkloristics in particular. Specifically, three approaches which existed before contemporary boom of academic interest in conspiracy theories are presented. Firstly, the connection between conspirational thinking and witchcraft interpreted as a mythological universal, as proposed by Clyde Kluckhohn (1959), is presented. Secondly, the connection between conspirational thinking and originally European vernacular beliefs of the so-called „traditional folk culture“ is provided, as proposed by Véronique Champion-Vincent (2005). Thirdly, the connection between three types of conspiracy theories by Michael Barkun (2013) and three universal folkloric genres of rumour, legend and myth, is presented, as well as information about other strands of folkloristic research of conspiracy theories.

Doc. Petr Janeček působí v Ústavu etnologie FF UK. Specializuje se na současný a moderní narativní folklor, dějiny etnologie a nemateriální kulturní dědictví. Hlavními předměty jeho odborného zájmu jsou městské legendy, fámy, a anekdoty.